UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

[Bespreking van: T.H. von der Dunk (2015) Toren versus traditie: de worsteling van classistische architecten met een middeleeuws fenomeen]

van Tussenbroek, G.

DOI
10.7480/knob.115.2016.1.1179

Publication date
2016

Document Version
Final published version

Published in
Bulletin (KNOB)

License
CC BY

Link to publication

Citation for published version (APA):
van Tussenbroek, G. (2016). [Bespreking van: T.H. von der Dunk (2015) Toren versus traditie: de worsteling van classistische architecten met een middeleeuws fenomeen]. *Bulletin (KNOB)*, *115*(1), 51-53. https://doi.org/10.7480/knob.115.2016.1.1179

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:16 Oct 2026

THOMAS H. VON DER DUNK

TOREN VERSUS TRADITIE
DE WORSTELING VAN CLASSICISTISCHE ARCHITECTEN MET EEN MIDDELEEUWS FENOMEEN

Leiden (Primavera Pers) 2015, 288 pp., ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 5997 164 6, € 34,50

Deze studie over stilistische ontwikkeling van de Nederlandse toren in de periode 1500-1800 begint met het idee dat de architectuur dat de architectuur van het classicisme streefde naar een theoretisch fundament voor de bouwpraktijk, en dat dit fundament in de periode daaraan voorafgaand ten enenmale ontbrak. Toch slaagden juist de middeleeuwers er in heel Europa in torens te bouwen die hun weerga niet kenden, en werd er vanaf de zeventiende eeuw vooral geworsteld met de theorie, zonder dat er nog veel belangrijke torens werden gebouwd. Dit is een fascinerende vaststelling, maar al op de eerste bladzijde maakt Von der Dunk duidelijk dat de zoektocht naar universele regels en objectief meetbare schoonheid in feite kansloos was, omdat de cumulerende Vitruviaanse canon meer en meer onderling botsende voorschriften ging bevatten en uiteindelijk ook bleek dat de Romeinen zelf het in de praktijk allerminst nauw met die 'regels' hadden genomen en de Grieken nog veel minder. Kortom, de classicisten zochten naar iets wat niet bestond, het theoretische probleem dat in eerste instantie lijkt te worden geschetst, was in feite een cultuurhistorische dwaalweg. Niettemin volgen er na die eerste bladzijden nog dik tweehonderd rijk geïllustreerde pagina's, waarin de worsteling van classicistische architecten met het probleem van de toren wordt behandeld.

Von der Dunk snijdt in zijn boek drie hoofdvragen aan: Hoe loste de classicist het probleem van de toren in de praktijk op. Hoe werd de traditionele gotische toren omgezet in een klassiek equivalent. En in hoeverre leven in deze postmiddeleeuwse torens nog middeleeuwse elementen voort? Na een hoofdstuk getiteld 'De laatgotische erfenis', waarin een overzicht wordt gegeven van de belangrijkste torens en torengroepen in Nederland, volgt een zeer kort hoofdstuk 'De komst van de renaissance in Nederland', waarbij de vraag in hoeverre renaissancevormentaal invloed heeft gehad op de vormgeving van torens nog even wordt vastgehouden. In het hoofdstuk 'De toren verdwijnt uit de kerk' laat Von der Dunk zien hoezeer de crisis in het bouwen – aanleiding waren de troebelen – gevolgd werd door een periode waarin niet alleen weinig nieuwe kerken werden gebouwd, maar die kerken bovendien regelmatig als centraalbouw werden uitgevoerd, waarbij voor een toren geen plaats was. Niet dat men helemaal geen torens meer bouwde: de Amsterdamse voorbeelden van Zuiderkerk en Westerkerk laten dit zien.

Na dit overzicht gaat het boek met het volgende hoofdstuk de diepte in. Hierbij staat de vraag centraal 'op welke wijze en in welk tempo de torens aan gotische karaktertrekken inboeten en dus mogelijk aan klassieke trekken winnen' (p. 60). Als exponent van die vernieuwing behandelt Von der Dunk de bolvormige houten torenbekroning die zich als typisch Noord-Nederlands verschijnsel in de eerste helft van de zestiende eeuw manifesteert. In plaats van de traditionele spits wordt de bolvormige bekroning als 'aantrekkelijk "nieuw ornament"' (p. 63) toegepast, zonder daarbij op uitgekiende harmonische proporties te letten. De vroegste voorbeelden van deze gesloten bolvormige houten bekroningen stammen uit 1495-1496 (Nieuwe Kerk Delft) en 1506-1509 (Grote Kerk Breda), terwijl de rest van de toren nog volledig gotisch wordt uitgevoerd. Albrecht Dürer vond de bekroningen zo bijzonder, dat hij er twee van opnam in het schetsboek dat hij maakte tijdens zijn reis door de Lage Landen in 1520. Deze bekroningsvorm begint aan een opmars en zou tot ver in de zeventiende eeuw succesvol zijn. In hoe-

verre het hierbij om een vroeg renaissanceverschijnsel zou kunnen gaan, wordt aan de hand van een aantal buitenlandse voorbeelden toegelicht. In een fascinerend betoog wordt de lezer meegenomen langs Duitse en Franse voorbeelden, waarbij de keizerskroon al snel wordt genoemd als mogelijke inspiratiebron, onder andere op de St. Bartholomäusdom in Frankfurt am Main (ontwerp circa 1420) en de St. Maria am Gestade in Wenen (bouw circa 1428). Vanaf de late vijftiende eeuw vindt de gewelfde torenafsluiting een brede verspreiding, zij het echter ook als opengewerkte keizerlijke beugelkroon. Dit brengt Von der Dunk bij de vraag of die *gesloten* torenbeëindiging, de 'peerspits' of 'kool' wel als een keizerlijke kroon moet worden gezien.

In navolging en als correctie op eerdere bespiegelingen van Vermeulen en Ter Kuile en met gebruikmaking van internationaal architectuurhistorisch onderzoek over dit thema, laat Von der Dunk zien dat in de schilderkunst reeds in het tweede kwart van de vijftiende eeuw sacrale gebouwen met uivormige koepels werden weergegeven, die als interpretatie van de tempel van Salomo golden. Als zodanig gold in de Middeleeuwen de rotskoepelmoskee in Jerusalem, die met de tempel werd vereenzelvigd. De in de twaalfde eeuw door de kruisvaarders tot kerk herbestemde moskee ging als 'templum domini' dienen; de koepel, die door moslims was vervaardigd, werd zodoende als oervorm van het christelijk godshuis door de christenen geadopteerd. De octogonale hoofdopzet is in tal van torenbekroningen terug te vinden. Verslagen van pelgrims naar het Heilige Land en de opkomst van de boekdrukkunst zouden deze verspreiding in de hand hebben gewerkt. Deze prikkelende interpretatie van de tempelallegorese, die al eerder door Paul von Naredi-Rainer en Helen Rosenau is gepresenteerd, wordt gekoppeld aan het eigenaardige feit dat met name geschilderde voorstellingen van onder anderen Van Eyck, Van der Weyden of Memling van koepelbekroonde torens dikwijls op romaanse bouwvormen werden weergegeven (p. 91 e.v.). De volgende vraag is hoe de gesloten bolvorm zich tot de opengewerkte beugelbekroning in ruwweg dezelfde vormen verhoudt. Deze opengewerkte kronen vinden we – staande op al dan niet opengewerkte achtkanten – vanaf het begin van de zestiende eeuw, hoewel renaissancedecoraties pas vanaf 1565, in de Oudekerkstoren van Amsterdam te vinden zijn, waar klassieke obelisken en frontons zijn toegepast. Deze toren kreeg navolging in onder andere Monnickendam, Alkmaar en Nijmegen.

Na hoofdstukken die zijn gewijd aan de eerste Nederlandse renaissancetorens, de torens van Lieven de Key en Hendrick de Keyser en de nooit gebouwde toren bij de Amsterdamse Nieuwe Kerk, wordt in het negende hoofdstuk de 'classicistische toren in Nederland' centraal gesteld. In de zestiende eeuw was de traditionele torenspits met schuine zijden langzaam overgegaan in een stapeling van prisma's met rechte zijden volgens 'telescopisch model' (p. 123). De laatste hoofdstukken van het boek zijn gewijd aan de toren in de architectuurtheorie. Uitgaande van de Vitruviaanse axioma's moet een toren in ieder geval symmetrie bezitten, dragende en lastende delen moeten duidelijk van elkaar zijn onderscheiden, het zwaardere moet onder het lichtere worden geplaatst, axialiteit is een basisvoorwaarde en een oneven aantal muuropeningen naast elkaar is verplicht (p. 185-187). In de navolgende analyse laat Von der Dunk zien dat deze regels al de nodige problemen met zich meebrachten, maar dat het probleem van de Vitruviaanse superpositie van de zuilenorden – waarbij zuilen en pilasters zoals bekend aan bepaalde maatverhoudingen moeten voldoen – in de torenbouw vrijwel onoplosbaar is. Veel te lange of juist gedrukte pilasters waren het onvermijdelijke gevolg. Veel architectuurtheoretici vonden zich in de zeventiende en achttiende eeuw dan ook terug in een kamp van rekkelijken of in een kamp van preciezen. De oudheid (behandeld in hoofdstuk 11), was daarbij een ongrijpbaar voorbeeld; niet alleen de Pharos van Alexandrië, maar ook de toren van Babel of de in omvang bescheiden toren der Winden in Athene bood weinig houvast. De twee laatste hoofdstukken richten zich vervolgens op de toren in Italiaanse en Duitse traktaten en hun invloed op de Nederlandse bouwkunst.

De concrete invloed van deze theoretische exercities op de bouwkunst komt niet altijd even sterk uit de verf. De kern van het esthetische probleem lag daarin, dat de verticale gerichtheid van de toren en zijn eventuele spits botste met de horizontaal gerichte architectuur van het classicisme. Het gepuzzel in de studeerkamer leidde niet tot een eenduidige oplossing. Sterker nog: 'al deze hersengymnastiek' had voor het Nederlandse torenbouwbedrijf nauwelijks praktische gevolgen' en 'op het juiste mathematische gevelschema werd in ons land niet zo gelet' (p. 193). Het is te betreuren dat er geen slothoofdstuk is opgenomen met een samenvatting van de belangrijkste bevindingen van het onderzoek. Nu is de beëindiging van het boek nogal abrupt. Op de functie van klokkentorens voor het maatschappelijke leven wordt nauwelijks ingegaan. Tijdsaanduiding voor iedereen – in een tijd dat men thuis nog niet over uurwerken beschikte – was in de late Middeleeuwen een belangrijk motief om torens te bouwen en hoe hoger die torens waren, des te groter weliswaar het stedelijk prestige, maar ook het bereik en de effectiviteit van het uurwerk. Op het moment dat de classicistische ontwerpprincipes in Nederland werden toegepast, waren er al zo veel torens gebouwd, dat er vanaf toen eenvoudigweg veel minder nieuwe nodig waren. Dit feit krijgt nauwelijks aandacht, waarmee het functionele aspect wat onderbelicht blijft.

Met 365 afbeeldingen op 231 pagina's is dit boek rijk geïllustreerd. Jammer is wel dat de vele foto's van vooral Nederlandse torens van nogal kunstmatig blauwe luchten vergezeld gaan, maar voor het overige is het

boek keurig vormgegeven met aangename verwijzingen naar de afbeeldingen en een doorlopend notenapparaat dat het zoeken makkelijk maakt. Het feit dat een bibliografie ontbreekt, maakt het zoeken *in* die noten dan weer omslachtig, zeker omdat bij de verwijzingen wordt volstaan met het noemen van de auteursnaam, gevolgd door het toch wel erg ouderwetse 'o.c.' en vierkante haken met de vermelding waar dit opus voor het eerst is geciteerd, al zoekt men die verwijzing ook wel eens tevergeefs. Von der Dunk heeft niettemin een prettig leesbaar en opmerkelijk maatschappelijk-actueel architectuurhistorisch boek geschreven. De moskee als bekroning van de christelijke toren is een beeld dat je niet snel loslaat. Het laat zien hoezeer de gebouwde uiting van christelijke identiteit een constructie is, die gebruikmaakt van onvermoede, zij het verkeerd begrepen voorbeelden. De lange periode die deze studie omspant biedt bovendien gelegenheid voor een verfrissende analyse van de klassieke architectuurregels, die aan de ene kant veel minder klassiek blijken te zijn geweest dan vaak wordt voorgesteld en ook minder regelmatig dan architecten en architectuurhistorici ze soms beschrijven. Ondanks ronkende theorieën en menselijke pogingen om de hele wereld in systemen onder te brengen, is juist de zwakte van die theorieën en de ontoereikendheid van die systemen een uiting van het menselijk tekort. Von der Dunk laat dat aan de hand van de torenbouw – in bouwkundig opzicht toch het toppunt van ijdelheid en overmoed – op een boeiende manier zien.

GABRI VAN TUSSENBROEK